অধ্যায় ৩ ঃ গীতাৰ কৰ্মযোগ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ গীতা কি

৩.৪ গীতাৰ কৰ্মযোগৰ মতামত

- ৩.৪.১ নিষ্কাম কৰ্মৰ ধাৰণাৰ ব্যাখ্যা
- ৩.৪.২ নিষ্কাম কৰ্মঃ আধিবৈজ্ঞানিক আৰু জ্ঞান বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় ধাৰণা
- ৩.৪.৩ প্ৰবৃত্তি আৰু নিবৃত্তি
- ৩.৪.৪ স্বধৰ্ম
- ৩.৪.৫ মোক্ষঃ মানৱ জীৱনৰ চৰম তথা-সৰ্বোচ্ছ লক্ষ্য

৩.৫ গীতাৰ কৰ্মযোগ আৰু কাণ্টৰ কৰ্তব্যমূল নৈতিক মতবাদ

৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়ণ কৰি আপুনি —

- গীতাৰ 'কৰ্ম'ৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- নিষ্কাম-কৰ্মৰ অৰ্থ ও তাৎপৰ্য্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব,
- প্ৰকৃতিৰ কৰ্মৰাজিৰ সিপাৰ আধিবৈজ্ঞানিক ধাৰণাৰ সমূহ বুজাবলৈ সমৰ্থ হ'ব,
- গীতাৰ কৰ্মযোগ আৰু কাণ্টৰ কৰ্তব্যমূলক নীতিবিজ্ঞানৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব,
- বৰ্ত্তমানৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত স্বধৰ্মৰ যুক্তিযুক্ততা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

'কৰ্মযোগ' ধাৰণাটোৱে গীতাৰ নীতি বিজ্ঞানক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। কৰ্মযোগ ধাৰণাটো দুটা ধাৰণা যেনেঃ কৰ্ম আৰু যোগৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছে। সংস্কৃত শব্দ 'যোগ' নিঃসৃত হৈছে মূল ধাতু 'যুগ'ৰ পৰা যাৰ অৰ্থ 'ঐক্য'বা 'সন্মিলন' বা 'সংযোগ কৰা'। আমি যেতিয়া সংযোগৰ বিষয়ে কওঁ, তেতিয়া এক প্ৰশ্ন উদয় হয়- কিহৰ লগত কিহৰ সংযোগ কৰা হয়। গীতাত এইবোৰ

অস্তিত্ব হৈছে ব্যক্তিগত চৈতন্য আৰু সার্বিক পৰম চৈতন্য ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে। গীতাই জ্ঞান, কর্ম আৰু ভক্তিৰ এক ভাব সংযোগ বা সমন্বয় আনিছে। এই ভাব-সংযোগক কোৱা হয় যোগ, যাৰ অর্থ পৰম আত্মা (ব্রহ্ম)ৰ সৈতে ব্যক্তিগত আত্মা (আত্মা)ৰ সংযোগ বা সমন্বয়। এই সংযোগ আধ্যাত্মিক, জাগতিক বা সমন্বয়। এই সংযোগ আধ্যাত্মিক, জাগতিক নহয়। কর্মৰ ধাৰণাটো বিসংগতিপূর্ণ ধাৰণা। নিজস্ব দর্শন অনুযায়ী চিন্তাৰ প্রত্যেক সম্প্রদায়ে কর্মৰ ধাৰণাটোৰ বিভিন্ন অর্থ নিঃসৰণ কৰিছে। বেদত, কর্মৰ অর্থ-যজ্ঞ-কর্ম। উপনিষদত ইয়াৰ অর্থ সত্যৰ অন্বেষণ। ঈশ্বৰবিশ্বাসী দর্শনত ই ঈশ্বৰৰ আৰাধনাক বুজাইছে। কিন্তু গীতাত, কর্মক কাম (action) ৰ অর্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে। গীতাৰ মতে, কর্ম হৈছে মোক্ষ লাভৰ এক মার্গ বা উপায় নাইবা পৰম চৈতন্য অর্থাৎ ঈশ্বৰৰ সৈতে সমন্বয়। কিন্তু সকলো প্রকাৰৰ কর্মৰ দ্বাৰা ই হৈছে নিষ্কাম- কর্ম, যিয়ে এজন ব্যক্তিক পৰম আত্মা বা ব্রহ্মৰ সৈতে সংযোগ কৰাব পাৰে।

৩.৩ গীতা কি

গীতা হৈছে মূলতঃ এক হিন্দু ধর্মশাস্ত্র। ১৮ টা অধ্যায় আৰু ৭০০ টা শ্লোকেৰে সৈতে গীতাই মহাভাৰতৰ ভীষ্ম পর্বক দখল কৰি আছে। আক্ষৰিকভাৱে শ্রীমদ্ভাগৱত গীতাৰ অর্থ হৈছে পৰম ব্রহ্মৰ সংগীত। ই হৈছে অর্জুন আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ কথোপকথন, যি মহান কুৰুক্ষেত্রৰ যুদ্ধস্থলীত হৈছিল। কুৰুক্ষেত্রক ধর্মক্ষেত্র বুলিও কোৱা হয়, য'ত 'ধর্ম' আৰু 'অধর্ম, এই দুই শক্তিয়ে এটাই আনটোৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰিছিল। গীতাত শ্রীকৃষ্ণই পৰম ব্রহ্ম আৰু অর্জুনে আমাৰ দৰে এজন সাধাৰণ মানুহক প্রতিনিধিত্ব কৰিছিল। একেবাৰে আৰম্ভনীত আমি দেখা পাওঁ যে অর্জুনে এই কথা চিন্তা কৰি চিন্তিত হৈ পৰিছিল যে, তেওঁ তেওঁৰ নিজৰেই বন্ধুসৱ আৰু আপোনজনৰ বিপক্ষে যুঁজিৰ লাগিব।

৩.৪ গীতাৰ কর্মযোগ সম্পর্কীয় মতামত

গীতাত কর্মৰ ধাৰণাটোক এক বহল অর্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। ই স্বর্গীয় উপাসনা আৰু স্বধর্ম দুয়োটাকে বুজায়। গীতাৰ মতে, আমি যেতিয়ালৈকে দেহযুক্ত জীৱন অতিবাহিত কৰোঁ, তেতিয়ালৈকে আমি কর্মৰ পৰা পলাৱ নোৱাৰো। কামৰ অবিহনে জীৱন কেতিয়াও চলি থাকিব নোৱাৰে (III.৫)। গীতাৰ কর্মযোগ সাংখ্য দর্শনৰ কর্মবাদ মতবাদৰ ভিত্তিত প্রতিষ্ঠিত। সাংখ্যই উল্লেখ কৰে যে, প্রকৃতি হৈছে মৌলিক সত্তা, য'ৰ পৰা জগতখনৰ ক্রমবিকাশ হৈছে। প্রকৃতি সাম্যাৱস্থাত থকা তিনি গুণ সত্ত, ৰজ আৰু তমৰ একতা। যিহেতু প্রকৃত আৰু ইয়াৰ গুণসমূহ মানুহৰ মাজত উপস্থিত থাকে, সেয়ে আমি এটা মুহূর্ত্তও কামৰ অবিহনে জীয়াই থাকিব নোৱাৰো। প্রকৃতি সদা সক্রিয়। সেই কাৰণে, আমি সক্রিয় হৈ থাকিবলৈ বাধ্য।

গীতাই স্বীকাৰ কৰে যে, কর্মৰ জৰিয়তেই আমি জগতৰ অন্যান্য বস্তুৰ সৈতে এটা

সম্পর্কলৈ আহো। এটা বিখ্যাত মত আছে যে কর্মই মানুহক বান্ধি ৰাখে আৰু তেওঁলোকক জ্ঞানৰ দ্বাৰা ৰক্ষা কৰা হয়। প্রত্যেক ক্রিয়াই ইয়াৰ স্বাভাৱিক ফল (হয় ভাল, নহয় বেয়া) উৎপন্ন কৰে। ই জগতত দেহযুক্তকৰণক অন্তর্ভুক্ত কৰে যাক মোক্ষৰ পথত এক হেঙাৰ ৰূপে গণ্য কৰা হয়। প্রত্যেক ক্রিয়াই অহংভাৱ আৰু কর্ত্তাৰ পৃথকীকৰণক আৱদ্ধ কৰে আৰু ফল বা পৰিণামৰ এক নতুন ধাৰা গঠন কৰে। সেই কাৰণে, যুক্তি প্রদর্শন কৰা হয় যে এজন ব্যক্তিয়ে সকলো কর্ম বা ক্রিয়া পৰিত্যাগ কৰিবই লাগিব আৰু এজন সন্যাসী হৈ পৰিব লাগিব। কিন্তু গীতাই এই উদাসীন পৰম্পৰাক গ্রহণ কৰা নাই আৰু উল্লেখ কৰে যে কর্মৰ জৰিয়তেই আমি মোক্ষ লাভ কৰিব পাৰো। গীতাই এই কথাও সদৰি কৰে যে, কর্ম হৈছে মোক্ষ লাভৰ মার্গ নাইবা পথ। এইখিনিতেই এক প্রশ্ন উদয় হয় যে, 'কেনেকুৱা ধৰণৰ কর্মৰ দ্বাৰা আমি মোক্ষ লাভ কৰিব পাৰো?' ইয়াৰ উত্তৰটো হৈছে নিষ্কাম- কর্ম। নিষ্কাম কর্ম হৈছে গীতাৰ নৈতিক শিক্ষাৰ মূল আদর্শ। সাংসাৰিক মায়াৰহিত উদ্যমত কৰা কাম, পৰিণামৰ ভয়ৰ অবিহনে কৰা কামেই হৈছে কর্মৰ আটাইতকৈ উৎকৃষ্ট ৰূপ, কাৰণ ইয়াৰ সত্ব গুণ বেছি থাকে। সেইবোৰ কর্ম, যি সত্বগুণৰ দ্বাৰা শাসিত নাইবা সত্ব গুণৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত, সেইবোৰ কর্মই উৎকৃষ্ট কর্ম। গীতাৰ মতে কর্ম হৈছে মানুহৰ জীৱনৰ লক্ষ্যৰ ওচৰ চপাৰ এক বিকল্প পদ্ধতি।

৩.৪.১ 'নিষ্কাম কর্ম' ধাৰণাটোৰ ব্যাখ্যা

গীতাৰ নিষ্কাস কর্মৰ ধাৰণাটো এটা সৰল ধাৰণা নহয়। ই এক যৌগিক ধাৰণা, যি দুটা ভিন্ন ধাৰণাৰে গঠিত। সেয়া হৈছে নিষ্কাম আৰু কর্ম। 'নিষ্কাম' শব্দটো আকৌ দুটা শব্দ যেনেঃ 'নিঃ' আৰু 'কাম' ৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছে। 'কাম'ৰ- অর্থ ইন্দ্রিয়জ আকাংক্ষা। ইয়াৰ উপসর্গ 'নিঃ' নঞৰ্থক অর্থত ব্যৱহৃত হয়। সেই কাৰণে, 'নিষ্কাম- কর্মৰ অর্থ হৈছে ইচ্ছা বা কামনাবিহীন কর্ম নাইবা বেছি যথোচিতভাৱে এক কামনাবিহীন আচৰণত এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা কৃত এক কর্ম। নিষ্কাম কর্ম সকাম- কর্মৰ বিপৰীত। সকাম-কর্ম হৈছে ইচ্ছাপূর্ণ বা আকাংক্ষাপূর্ণ কর্ম। অৱশ্যে, নিষ্কাম কর্মই কর্মৰ অব্যাহতিক নুবুজায়। ইয়াৰ ঠাইত ই কর্মত পৰিহাৰক বুজায়। ইহৈছে কর্মৰ ফল বা পৰিণামৰ পৰিহাৰ।

৩.৪.২ 'নিষ্কাম কর্ম' ঃঅধিবৈজ্ঞানিক আৰু জ্ঞান- বিজ্ঞান সম্পর্কীয় ধাৰণা

গীতাৰ নিষ্কাম কর্মৰ ধাৰণাটোৰ বাবে কিছুমান তত্ব সম্বন্ধীয় আৰু জ্ঞানসম্বন্ধীয় ধাৰণাৰ পূর্বাৱশ্যক। তত্ব সম্বন্ধীয় ধাৰণাটো সাংখ্যদর্শনৰ কর্মবাদৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে। সাংখ্যই পুৰুষ (আত্মা) আৰু প্রকৃতি (দ্রব্য)ৰ মাজত এক তাত্বিক দ্বৈতবাদৰ সূচনা কৰিছে। কিন্তু গীতাৰ মতে এই দুই সত্তা (পুৰষ আৰু প্রকৃতি) ঈশ্বৰৰ অধীন। জ্ঞান-বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় ধাৰণাটো বিবেক জ্ঞানৰ সম্ভাৱনীয়তা, যিয়ে এজন

ব্যক্তিক প্রকৃতি আৰু পুৰুষৰ মাজৰ পার্থক্য উপলব্ধি কৰায়।

৩.৪.৩ প্রবৃত্তি আৰু নিবৃত্তি

প্রবৃত্তি হৈছে এক আদর্শ, যিয়ে সকলো বাধ্য-বাধকতা বহন কৰি জগতৰ মাজত জীয়াই থকাৰ পৰামর্শ দিয়ে; সেই হেতুকে, ই স্বার্থৰ উপাদানবোৰো অন্তভূর্ক্ত কৰিছে। ই ইচ্ছা বা আকাংক্ষাৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত। আনহাতে, নিবৃত্তিয়ে সকলো কর্ম ত্যাগ আৰু জগতৰ পৰা সম্পূর্ণৰূপে ঘুৰি অহাক সমর্থন কৰে। প্রবৃত্তি হৈছে বাহ্যিক জগতত সাঙুৰ খোৱাৰ সংকেত আৰু নিবৃত্তিৰ অর্থ জগতৰ পৰা ঘুৰি অহা নাইবা ইয়াৰ পৰিত্যাগ।। কিন্তু গীতাই কর্মক ইয়াৰ ফল বা পৰিণাম পৰিত্যাগৰ সৈতে যুক্ত কৰাৰ দ্বাৰা এই দুটা আদর্শৰ এক সমন্বয় আগবঢ়াইছে। গীতাই প্রবৃত্তি আৰু নিবৃত্তিৰ এই দুই আদর্শৰ মাজত এক সোণালী উপায় আৱিষ্কাৰ কৰিছে। গীতাৰ কর্মযোগ এনে ধৰণৰেই এক উপায়। কর্মৰ পৰা বিৰত হোৱাটো কোনো ব্যক্তিৰ পক্ষেই অসম্ভৱ। কিন্তু যিজনে সকলো কর্মফল পৰিত্যাগ কৰে, তেওঁক ত্যাগী বুলি কোৱা হয় (XVIII.11)। এইদৰেই, গীতাই কোনোটো আদর্শকে অগ্রাহ্য কৰা নাই; বৰঞ্চ দুয়োটাকে একেলগ কৰিছে আৰু তাক নির্মল কৰিছে।

৩.৪.৪ স্বধর্ম

গীতাই পোষণ কৰে যে, মানুহ প্রকৃতিৰ উৎপাদন। প্রকৃতিৰ ত্রিগুণ মানুহৰ মাজত বিদ্যামান। ত্রিগুণ (সত্ব, ৰজ, তম)ৰ উপস্থিতি অনুযায়ী সমগ্র মানৰ জাতিক চাৰি বর্ণ নাইবা শ্রেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে-ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্র।ব্রাহ্মণসকলৰ মাজত সত্ত্ব গুণ বিৰাজমান আৰু তেওঁলোকৰ কর্তব্য হৈছে আধ্যাত্মিক অনুসন্ধান। ক্ষত্রিয়সকলৰ মাজত ৰজ গুণ বিদ্যামান আৰু তেওঁলোকৰ কর্তব্য হৈছে শত্রুৰ পৰা নিজৰ দেশক ৰক্ষা কৰা আৰু নিজকে সাংসাৰিক কর্মৰাজিৰ মাজত জড়িত ৰখা। বৈশ্যসকলৰ মাজত ৰজ আৰু তম দুয়োটা গুণেই থাকে আৰু তেওঁলোকৰ কর্তব্য হৈছে খেতি বাতি, ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য। শেষত, শূদ্রসকলৰ মাজত তম গুণৰ প্রাধ্যন্য মন কৰিবলগীয়া আৰু তেওঁলোকৰ কর্তব্য হৈছে ওপৰত উল্লিখিত তিনিওটা উচ্চ শ্রেণীৰ কাম-কাজ সম্পন্ন কৰা। মানুহৰ নিজস্ব স্বভাৱৰ জন্মগত গুণ অনুসৰিয়েই এই ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্র-এই শ্রেণীবিভাজন কৰা হৈছে (XVIII.14)। এই শ্রেণীবিভাজন বংশানুক্রমিক নহয়। ই গুণ আৰু কর্মৰ দ্বাৰাহে নির্দ্ধাৰিত হয়। গীতাৰ মতে, কর্মৰ অর্থ হৈছে এজন লোকে নিজৰ বর্ণ অনুসৰি সম্পন্ন কৰা কাম। প্রত্যেক ব্যক্তিৰ নিজস্ব জন্মগত স্বভাৱ থাকে আৰু তেওঁৰ জীৱনত ইয়াক কার্যকৰী কৰাটোৱেই হৈছে তেওঁৰ স্বধর্ম। সমাজত ভিন্ন প্রকাৰৰ কার্য সম্পাদন কৰিবলৈ মানুহক এই চাৰি

বৰ্ণত বিভক্ত কৰা হৈছে। স্বধৰ্মৰ দ্বাৰা গীতাই ইয়াকে বুজায়। গীতাত 'ধৰ্ম' শব্দটো কৰ্তব্যৰ অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। গীতাই এই কথা মানি চলে যে আনৰ কৰ্তব্য ভালদৰে কৰাতকৈ মানুহে নিজে নিজৰ কৰ্তব্য শ্ৰেষ্ঠতাৰ অবিহনেই কৰাটো উৎকৃষ্ট। (Swabdgarbe budgaba sreta paradharmo bhaya vaha-III.35)। ইয়াত এই কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব যে গীতাত এই কথাৰ উল্লেখ আছে যে বৰ্ণ-ব্যৱস্থাটো ঈশ্বৰে নিজেই প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

কৃষ্ণই যেতিয়া অৰ্জুনক যুদ্ধ কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল, ই এই কথা বুজোৱা নাছিল যে তেওঁ যুদ্ধৰ বৈধতাক সাব্যস্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। অজুৰ্নে যুদ্ধৰ শুদ্ধতা আৰু ভুলৰ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰা নাছিল। তেওঁৰ যুদ্ধৰ প্ৰতি অনিচ্ছা আধ্যাত্মিক বিকাশৰ পৰিণাম নাছিল। তেওঁ সত্ব গুণৰ দ্বাৰা হোৱা নাছিল, বৰঞ্চ ই আছিল অবিদ্যা বা অজ্ঞানতাৰহে এক গুণফল। আমি জানো যে এজন লোকৰ কৰ্মহীনতাক ইচ্ছা নাইবা আকাংক্ষ্যালৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পৰা যায়। কৃষ্ণই অৰ্জুনক দেশৰ বাবে আকাংক্ষাৰ অবিহনে, আনকি ৰাগ দ্বেষ নাইবা অনুৰক্তৰ অবিহনেই যুদ্ধ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। আসক্তিৰ অবিহনে আমি আমাৰ কৰ্ম অনুৰাগপূৰ্ণ আৰু সম্পূৰ্ণ আন্তৰিকতাৰে কৰা উচিত। কৃষ্ণই অৰ্জুনক কয় যে এজন মানুহে এই জগততে পূৰ্ণতা লাভ কৰিব পাৰে, আনকি যেতিয়া তেওঁ তেওঁৰ নিজৰ কৰ্মক নিষ্কাম কৰ্মৰ এক ক্ৰিয়া হিচাপে সম্পাদন কৰে। আমাৰ কৰ্ম আমাৰ নিজস্ব স্বভাৱৰ ফল বা পৰিণাম হ'বই লাগিব। এজন ক্ষত্ৰিয়ৰ বৰ্ণধৰ্ম হৈছে অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে যুজঁ দিয়া আৰু সমাজত ন্যায় প্ৰতিষ্ঠান কৰা। ভগৱান কৃষ্ণই অৰ্জুনক এজন ক্ষত্ৰিয় হিচাপে নিজৰ কৰ্মক সোঁৱৰাই দিয়ে। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণী শুনাৰ পাছত, অৰ্জুনে অৱশেষত যুদ্ধ কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত ল'লে, যেতিয়া তেওঁ তেওঁৰ নিজৰ কৰ্তব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। গীতাই আমাক এই জগতত কৰ্ম কৰি যাবলৈ উপদেশ দিয়ে আৰু যেতিয়া আমি কৰ্ম কৰি থাকো আমি আটাইতকৈ ভাল কৰ্ম কৰা উচিত। ই আমাৰ নিজৰ জগতখনৰ উদ্‌গতি কৰাব। আমি যেতিয়া আমাৰ কৰ্ম কৰোঁ, আমি আমাৰ আভ্যন্তৰৰ আত্মাৰ কথা শুনাটো উচিত। ই হৈছে গীতাত উল্লিখিত সৰ্বোচ্চ কৰ্ম। সকলো কৰ্ম স্বাৰ্থজনিত অভিপ্ৰায়ৰ অবিহনে কৰিব লাগে।

৩.৪.৫ মোক্ষঃ মানৱ জীৱনৰ চৰম তথা সৰ্বোচ্চ লক্ষ্য

গীতাৰ মতে মোক্ষই হৈছে মানৱ জীৱনৰ একমাত্ৰ চৰম লক্ষ্য। গীতাই উল্লেখ কৰে যে কৰ্মৰ ফলৰ প্ৰতি উদাসীনতাৰ এক উদ্যম নাইবা নিষ্কাম কৰ্মৰ সৈতে এজন মানুহে ব্যক্তিগত জীৱনৰ আনন্দ ও দুখক অতিক্ৰম কৰিব পাৰে আৰু জীৱনৰ সৰ্বোচ্চ লক্ষ্য অৰ্থাৎ মুক্তি বা মোক্ষত উপনীত হ'ব পাৰে। মোক্ষ বা মুক্তি হৈছে পৰম ব্ৰহ্মৰ সৈতে একাত্ম হোৱা। এজন কৰ্মযোগী হৈছে সেইজন ব্যক্তি, যিজনে তেওঁৰ কৰ্মফলক

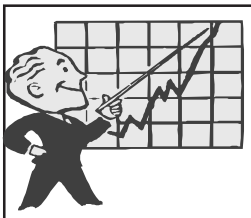
পৰিত্যাগ কৰে আৰু নিঃস্বার্থ উপায়েৰে নিজস্ব কৰ্ম কৰে। যোগী হৈছে স্থিতপ্রজ্ঞ, যিয়ে তেওঁৰ মনৰ সকলো অনুৰাগ দূৰ কৰে আৰু সকলো ইন্দ্রিয়ক সংযমৰ অধীনলৈ আনে। তেৱেই মানৱ জীৱনৰ সর্বোচ্চ লক্ষ্য মোক্ষ লাভ কৰে। অর্থাৎ, স্বর্গীয় আত্মাৰ সৈতে সম্পূর্ণ একাত্ম হৈ পৰে। এইখিনিতেই এই কথা মন কৰিবলগীয়া যে, গীতাই প্রত্যেক ব্যক্তিকে আনকি মোক্ষ লাভৰ পাছতো কৰ্ম কৰি যাবলৈ কৈছে। আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পাছত, তেওঁ মানৱীয়তা নাইবা লোক সংগ্রহৰ কল্যাণ আৰু ঐক্যৰ বাবে কাম কৰে। গীতাই মানৱ ভাতৃত্ববোধৰ ওপৰত অত্যাধিক জোৰ দিছে। গীতাই এই কথাও কৈছে যে সকলো জীৱ অর্থাৎ মানুহৰ লগতে আন সকলো অস্তিত্বৰ ভাল বা শ্রেয়ৰ হকে কর্তব্য পালন কৰাটো উচিত (XII.4)। লোকসংগ্রহেই জগতৰ ঐক্যৰ বাবে থিয় দিয়ে (III.20)। গীতাই নিষ্কাম কর্মৰ ধাৰণাটোক কেৱল পূর্ণ পৰম সুখ লাভৰ এক উপায় হিচাপে পৰামর্শ আগবঢ়োৱা নাই; বৰঞ্চ সামাজিক শ্রেয়তাৰো পৰামর্শ দিছে, যি সম্ভৱ হয় এক সাংসাৰিক মায়াৰহিত পথেৰে কৰা কর্তব্যৰ জৰিয়তে। গীতাই জ্ঞান, কর্ম আৰু ভক্তিৰ এক সমন্বয় ঘটাবলৈ প্রয়াস কৰিছে; জ্ঞানৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত আৰু ভক্তিৰ দ্বাৰা প্রতিপালিত কর্মই এজন ব্যক্তিক তেওঁৰ মোক্ষ বা মুক্তিলৈ আগু�ৱাই লৈ যায়। গীতাৰ মতে, কর্ম হৈছে মোক্ষ প্রাপ্তিৰ এক বিকল্প পদ্ধতি, যি জ্ঞানত উর্দ্ধসীমা পায়গৈ। কিন্তু ইয়াতে এই কথা মন কৰিবলগীয়া যে মোক্ষ নাইবা আধ্যাত্মিক স্বাধীনতা কার্যৰ সৈতে অসঙ্গত নহয়।

৩.৫ গীতাৰ কর্মযোগ আৰু কাণ্টৰ কর্তব্যমূলক নীতিবিজ্ঞান

গীতাৰ কর্মযোগই সাংসাৰিক মায়াৰহিত পথেৰে ফলৰ কোনো আশা নকৰাকৈয়ে এজন লোকৰ বর্ণৰ সৈতে সম্পর্কযুক্ত কর্তব্যৰ সম্পাদনত অতিশয় হেঁচা আৰোপ কৰিছে। কাণ্টৰ নীতিবিজ্ঞানৰ মূল নীতি হৈছে 'কর্তব্যৰ বাবে কর্তব্য' (duty for duty's sake) । কাণ্টৰ মতে, এজন মানুহে পৰিণাম ভেদে কর্তব্যৰ হকে নিজস্ব কর্তব্য পালন কৰাটো উচিত। সেই কাৰণে, গীতাৰ কর্মযোগৰ লগত কাণ্টৰ কর্তব্যমূলক নীতিবিজ্ঞানৰ সাদৃশ্য আছে। কিন্তু উভয়ৰে মাজত কেতবোৰ ডাঙৰ পার্থক্যও আছে। গীতাই মোক্ষ নাইবা মুক্তি নাইবা চৰম বিবেক অর্থাৎ ঈশ্বৰৰ সৈতে একাত্ম হোৱাকে সর্বোচ্চ আদর্শ ৰূপে গ্রহণ কৰিছে। কিন্তু কাণ্টে ঈশ্বৰৰ উপলব্ধিৰ বিষয়ে একো কোৱা নাই। দ্বিতীয়তে, গীতাই আমাক জীৱণ কল্যাণৰ বাবে সকেলা প্রকাৰৰ কর্ম কৰাৰ কথা কয়। কিন্তু কাণ্টৰ মতে, সর্বোচ্চ শ্রেয় হৈছে সৎকর্ম নাইবা সদিচ্ছা। ইয়ে হৈছে ব্যক্তিৰ শ্রেয়। সেয়েহে, কাণ্টৰ নীতিবিজ্ঞান ব্যক্তিবাদী; আনহাতে গীতাৰ কর্মযোগ সার্বজনীন,যিহেতু ই মানবৰ কল্যাণৰ ওপৰত জোৰ দিছে। ইয়াৰোপৰি, কাণ্টৰ বাবে নৈতিক আইনসমূহ, যিবোৰ বুদ্ধি নাইবা বিবেকৰ দ্বাৰা নিজৰ ওপৰতে আৰোপিত, সি এক 'নিৰুপাধিক আদেশ' (Categorical Imperative) । এনে কর্ম কৰিবলৈ আমি বাধ্য। গতিকে, কাণ্টৰ নীতিবিজ্ঞান আইনগত। কিন্তু গীতাৰ কর্ম যোগ আইনগত নহয়। কাণ্টৰ নীতিবিজ্ঞানত এটা কর্মৰ ভাল নাইবা বেয়া আৰু

শুদ্ধতা নাইবা অশুদ্ধতা ইয়াৰ পৰিণামৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত নহয়। কৰ্তব্য পালন কৰোঁতাজন বুদ্ধি (reason) ৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা উচিত, উদ্বেগৰ দ্বাৰা নহয়। বুদ্ধিগত ইচ্ছা সম্পূৰ্ণৰূপে স্বাধীন। কাণ্টৰ নীতিবিজ্ঞান কৰ্তব্যমূলক (deontological), যিহেতু তেওঁ কৰ্তব্যৰ হকে কেৱল কৰ্তব্য পালনৰ পৰামৰ্শ দিয়ে, আন কোনো কাৰণৰ বাবে নহয়। কিন্তু গীতাৰ কৰ্মযোগ উদ্দেশ্যমূলক (Teleological), যিহেতু গীতাই কৰ্মক কেতবোৰ লক্ষ্য, অৰ্থাৎ মোক্ষ আৰু লোকসংগ্ৰহ প্ৰাপ্তিৰ এক উপায় হিচাপে পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে।

গীতাত এই কথাৰ উল্লেখ আছে যে ইশ্বৰে স্বয়ং বৰ্ণ ধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। কিন্তু ই সমুলি অযুক্তিকৰ। এখন মানৱ সমাজ সুচাৰুৰূপে কাৰ্য্যকৰী হ'বৰ বাবে শ্ৰমৰ বিভাজন এক অনিবাৰ্য্য আৱশ্যকতা। এখন সমাজত মানুহে তেওঁলোকৰ নিজা নিজা সামৰ্থ্য আৰু আগ্ৰহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ্তব্য পালন কৰে। বৰ্ণ ব্যৱস্থাটো প্ৰকৃতে এক সামাজিক আৱশ্যকতা, যি এক সু-সন্তোলিত সমাজৰ বাবে শ্ৰেয়। কিন্তু গীতাই সমাজত শ্ৰমৰ বিভাজনৰ বিজ্ঞানসন্মত নীতিৰ প্ৰতি স্বৰ্গীয় বা দৈৱিক সন্মতি অপ্ৰয়োজনীয়ভাৱে প্ৰদান কৰিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১। কোনটো মূল ধাতুৰ পৰা 'যোগ' শব্দটো নিঃসৃত হৈছে?

.....

প্ৰশ্ন ২। গীতাত কেইটা অধ্যায় আছে?

.....

৩। গীতাত কেইটা শ্লোক আছে?

.....

৪। প্ৰকৃতিৰ গুণসমূহ কি কি?

.....

৫। নিবৃত্তি কি?

.....

৬। চাৰিটা বৰ্ণ কি কি?

.....

৭। এজন ব্ৰাহ্মণৰ বৰ্ণ ধৰ্ম কি?

.....

৮। কাণ্টৰ নীতি বিজ্ঞান আইনগত নে ?

.....

৯। মোক্ষ কৰ্মৰ সৈতে অসঙ্গত নে?

.....

৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

● ভাগৱত গীতাই আক্ষৰিকভাৱে পৰম ব্ৰহ্মৰ সঙ্গীতক বুজায়। ই হৈছে অৰ্জুন

আৰু ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাজৰ কথোপকথন।

- গীতাই জ্ঞান, কৰ্ম আৰু ভক্তিৰ এক সমন্বয় কঢ়িয়াই আনিছে।
- গীতাৰ মতে, আমি কৰ্মৰ অবিহনে এক মুহূৰ্তও জীয়াই থাকিব নোৱাৰো। কৰ্মৰ অবিহনে জীৱন কেতিয়াও বৰ্তি থাকিব নোৱাৰে। সদা সক্ৰিয় প্ৰকৃতিৰ গুণসমূহ যিহেতু মানুহৰ মাজত বিৰাজমান, সেয়ে, মানুহ সক্ৰিয় হৈ থাকিবলৈ বাধ্য।
- প্ৰকৃতি তিনিটা গুণ সত্ব, ৰজ আৰু তম গুণৰ ঐক্য।
- গীতাত 'কৰ্ম'ৰ ধাৰণাটোক ক্ৰিয়া বা কাম (action)ৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। গীতাৰ মতে, কৰ্ম হৈছে মোক্ষ বা মুক্তি লাভৰ নাইবা ঈশ্বৰৰ সৈতে একান্ত হোৱাৰ পথ বা উপায়।
- নিষ্কাম কৰ্মৰ অৰ্থ হৈছে আসক্তি শূণ্য কৰ্ম নাইবা এক কৰ্ম, যাক এজন কৰোঁতাই আসক্তিহীন উপায়েৰে পালন কৰে। ফলৰ প্ৰতি আসক্তিৰ অবিহনে কৰ্মবন্ধন নহয়। এজন লোকে তেওঁৰ মনটোক অহং আসক্তিৰ পৰা মুক্তি কৰিব লগীয়া হয়।
- 'নিষ্কাম' শব্দটো দুটা শব্দ- 'নিঃ' আৰু 'কাম'ৰ দ্বাৰা গঠিত। 'কাম'ৰ অৰ্থ ইন্দ্ৰিয়াসক্তি। ইয়াৰ উপসৰ্গ 'নিঃ' নিষেধ (denial)ৰ অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়।
- গীতাই প্ৰকৃতি আৰু নিবৃত্তি এই দুই আদৰ্শৰ মাজত সোণালী পথ বা উপায়টো আৱিস্কাৰ কৰিছে। গীতাই কৰ্মক ইয়াৰ ফলৰ পৰিত্যাগৰ সৈতে সংযোগ কৰাৰ দ্বাৰা এই দুটা আদৰ্শৰ এক সমন্বয় স্থাপন কৰিছে।
- তিনিটা গুণ (সত্ব, ৰজ, তম) ৰ উপস্থিতি অনুসৰি মানৱ জাতিক চাৰিটা বৰ্ণ বা শ্ৰেণী, অৰ্থাৎ, ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰত বিভক্ত কৰিছে। গীতাৰ মতে, মোক্ষই হৈছে মানৱ জীৱনৰ একমাত্ৰ চৰম লক্ষ্য। গীতাই উল্লেখ কৰে যে কৰ্মফলৰ প্ৰতি থকা এক সাংসাৰিক মায়াৰহিত উদ্যম নাইবা নিষ্কাম কৰ্মৰ দ্বাৰা এজন লোকে ব্যক্তিগত জীৱনৰ আনন্দ আৰু বিষাদক অতিক্ৰম কৰিব পাৰে আৰু জীৱনৰ সৰ্বোচ্চ লক্ষ্য অৰ্থাৎ, মোক্ষ নাইবা চৰম সত্তাৰ সৈতে একাকিত্ব লাভ কৰিব পাৰে।
- আধ্যাত্মিক স্বতন্ত্ৰতা (মোক্ষ) লাভ কৰাৰ পাছত, ব্যক্তি এজনে সকলো জীৱৰ কল্যাণৰ হকে কাম কৰে, যাক গীতাত লোকসংগ্ৰহ হিচাপে নামকৰণ কৰা হৈছে।

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

1. Tiwari, K.N. (1998), Classical Indian Ethical Thought, Chapter VI, Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd. Delhi.
2. Sharma, C.D. (1987), A Critical Survey of Indian Philosophy, Chapter 11. Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd. Delhi
3. Sinha, J.N.(19__), Qutlines of Indian Philosophy Chapter II, New Central Book Agency (P) Ltd. Kolkata.
4. The Bhagawad Gita (1992), Transeaed by S. Radhakrishnan, Oxford University Press, New Delhi.

5. Satyanarayana, Y.V. (2010), Ethico; Theory and Practice, ChapterII, Derling Kindersley (India) Pvt. Ltd, New Delhi:

৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ 'Yuj'.

২ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ ১৮ টা অধ্যায়

৩ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ ৭০০ টা শ্লোক

৪ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ সত্ব, ৰজ আৰু তম।

৫ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ সকলো কৰ্ম ত্যাগ কৰা আৰু সামগ্ৰিক জগতৰ পৰা আতঁৰি অহা।

৬ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ।

৭ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ আধ্যাত্মিক অনুসন্ধান।

৮ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ হয়।

৯ নং প্ৰশ্ন উত্তৰঃ নহয়।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্নঃ ১) 'যোগ' বুলিলে কি বুজে?

প্ৰশ্নঃ ২) গীতাত কিমানটো শ্লোক আছে?

প্ৰশ্নঃ ৩) নিষ্কাম- কৰ্মই কি বুজায়?

প্ৰশ্নঃ ৪) প্ৰকৃতি কি?

প্ৰশ্নঃ ৫) গীতাৰ মতে কোনে বৰ্ণ ব্যৱস্থাটো প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে?

প্ৰশ্নঃ ৬) লোকসংগ্ৰহ কি?

(খ) চুটি প্ৰশ্ন (১০০-১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্নঃ ১) বৰ্ণ ধৰ্মৰ ওপৰত এটি চমু টোকা লিখক

(২) স্বধৰ্ম কি?

(৩) প্ৰবৃত্তি আৰু নিবৃত্তিৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰক

(৪) মোক্ষৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্নঃ ১) গীতাৰ নিষ্কাম-কৰ্মৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্নঃ ২) গীতাৰ 'স্বধৰ্ম' ধ্যৱণাটো আলোচনা কৰি বৰ্ত্তমান ইয়াৰ প্ৰাসঙ্গিকতা বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্নঃ ৩) গীতাৰ নিষ্কাম- কৰ্ম আৰু কাণ্টৰ কৰ্তব্যমূলক নীতিবিজ্ঞানৰ মাজৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য আলোচনা কৰক।

****